

УДК 82.1.161.2-1.09

ЗЕМЛЯНСЬКА Аліна Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української і зарубіжної літератури Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
<http://orcid.org/0000-0002-5231-9262>
e-mail: uzunkoleva@ukr.net

ЗОТОВА Валентина Георгіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української і зарубіжної літератури Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
<https://orcid.org/0000-0002-5308-8611>
e-mail: v.zotova@ukr.net

ТЕМА ЯНИЧАРСТВА, МАНКУРТСТВА У ПОЕЗІЇ ТА ЕСЕЇСТИЦІ Є. МАЛАНЮКА

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Поняття яничарства, манкуртства від початку їх ужитку в українському культурно-історичному контенті були складними, болючими й неоднозначними. Крім того, слід враховувати, що з часом вони зазнали певної еволюції смислів, пов'язаної як із об'єктивною тяглістю суспільно-історичних процесів, так і з їх суб'єктивними, особистісними розумінням, інтерпретацією видатними вченими, митцями, культурними діячами.

Навіть побіжний погляд на твори українських письменників різних років і різних епох переконує в тому, що тема яничарства, манкуртства, фактично, ніколи не втрачала своєї актуальності навіть за відсутності вживання відповідних лексем і взагалі до появи яничарства як явища певного історичного часу. Від давнього періоду (скажімо, від Галицько-Волинського літопису) до шевченківського, франкового, а від них – крізь усе ХХ століття аж до недавньої (один із найяскравіших прикладів – творчість Р. Іваничука) і теперішньої сучасності ці проблеми поставали і продовжують поставати як нагальні, багато в чому визначальні, пов'язані з такими феноменами, як вірність своєму народу, історична пам'ять, національна ідентичність, психічне поневолення особистості.

У нашому сьогоденні питання про яничарство і манкуртство увиразнюються у зв'язку з пошуками нової української ідентичності, що потребують певного філософсько-культурного, духовного підґрунтя. Через це звертання до творчої

спадщини Є. Маланюка вважаємо як ніколи актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковим підґрунтям нашої розвідки є праці двох напрямів. Перший – історичне і сучасне розуміння понять яничарства, манкуртства і другий – дослідження творчості Є. Маланюка, що тією чи іншою мірою торкаються заявленої у статті проблеми.

Українському загалу тепер уже широко відомо, що яничари як частина війська, регулярна піхота й особиста охорона султана та його родини (XIV–XIX ст.), що формувалась майже виключно з православних полонених або рекрутів, в Османській імперії залишили по собі страшну і сумну пам'ять, хоч, як свідчать історики, серед яничар, бодай дуже рідко, траплялись освічені люди. Однак в Україні, як і в деяких інших європейських державах, яничари і яничарство як явище пов'язані з поняттям трагічного, насильницького й бездуховного. І. Сюдюков завважує, що ці проблеми «цікаві не лише із суто наукового, історико-академічного погляду, і не тільки тому, що тут ми маємо справу з багатьма реальними драматичними сюжетами, які стосуються життя й смерті людей. Слово “яничар” <...> за певних часів стало символічним, узагальненим заміником понять “запроданець”, “ренегат”, “відщепенець”, мало не “кат Батьківщини”» [11].

Як і яничар, манкурт (людина, що пережила страшне фізичне і психічне насилля) забуває національні, родинні та інші корені і стає знаряддям безумовного виконання наказів свого володаря.

Дослідники О. Гнатюк, Л. Донченко, М. Кудрявцев, О. Куць, М. Мадін, вивчаючи сучасні явища манкуртства, наголошують не лише на його історичній сутності, а й на еволюції цього поняття, набутті ним нових рис. У наш час манкуртство трактують як втрату національної ідентичності, «своєрідний синонім «національного зрадника» [2, с. 137]; психологічне поневолення, за яке «не буває нічого страшнішого» [6, с. 221]; спробу «творення своєї і загальнолюдської цивілізації та культури без власної універсальної культури» [5, с. 10]. Наголошується на акультуризації, колаборантстві, здатності до зради тощо.

На українському ґрунті у зв'язку з темою яничарства і манкуртства дотепер залишаються відкритими, пекучими питання співвідношення українства й малоросійства, ставлення самих українців до української народної культури, традицій, подолання постколоніального синдрому, здатності до самовідродження й побудови нового суспільства, заснованого на національному ґрунті, але відкритого іншим культурам, толерантного до них.

Мета статті полягає в дослідженні поглядів видатного поета-філософа, культуролога, публіциста, літературного критика Є. Маланюка на явища яничарства і манкуртства, акцентуація певних його інтерпретацій, що оприявлюються в його поетичних творах та есеїстиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із цього погляду видається вартою уваги думка про необхідність глибшого розуміння сучасних процесів, пов'язаних із поняттями яничарства і манкуртства або похідних від них, оскільки їх однократне потрактування може продукувати подальші конфлікти в соціумі. Зокрема, звернемо увагу на слова О. Гнатюк: «Метафоричне визначення “манкурт” не цілком відповідало образу зрадника: акцент робили – принаймні на початках – радше на обставинах, ніж на особі, яка через скрутне становище змінювала свою ідентичність; і разом до означених тим найменням осіб висловлювали погорду (часто непрямю). Амбівалентність, наявна в понятті “манкурт” (гідна співчуття жертва маніпуляції чи негідник, який піднімає руку на найсвятіше – на материнську мову), впливає з того, що уражень тожсамоти зазнала велика частина суспільства...» [2, с. 138].

На наш погляд, у процесі аналізу художнього або публіцистичного відображення явищ яничарства і манкуртства варто зважати й на ту обставину, що внаслідок об'єктивних впливів людина чи

частина суспільства за певних умов можуть привласнювати чужі культури і в такий спосіб набувати природних для них рис, які дещо відрізняються від національних, але не суперечать загальному цивілізаційному поступу. У минулому, як правило, такі типи особистостей були суб'єктами страждання. В епоху ж глобалізації варіантів стає набагато більше. У цьому аспекті аналізоване тут питання виходить за межі «класичного» розуміння явищ яничарства і манкуртства, а усвідомлення подібних суспільно-культурних моделей може допомогти уникнути розбрату, нетерпимості, нетолерантності до того, хто є «іншим» у народній спільноті.

Спадщина Є. Маланюка є розлогим полем щодо роздумів про сутність українського історичного та сучасного яничарства і манкуртства. Філософ і митець, він неодноразово звертався до означених тут проблем у своїй творчості, що не залишилось непоміченим маланюкознавцями. У цьому переконують розвідки таких учених, як І. Воронюк, С. Грабовський, М. Ільницький, Г. Клочек, Л. Куценко, М. Неврлий та ін.

Художню інтерпретацію явищ яничарства, роксоланства, манкуртства у Є. Маланюка М. Ільницький поєднує з основними тематичними векторами його поезії: «Центральною темою, яка пронизує творчість Є. Маланюка, є тема втрати державності України після поразки Української Народної Республіки. Ця тема розкривається через різні сюжетні лінії, наскрізні мотиви. Маланюк причину трагедії України вбачає у переродженні психології нації, втраті тих рис, які вона явила в княжу добу та період козацтва. Ця ідея переродженої нації уособлюється в символічних образах Земної Мадонни та Степової Еллади» [3, с. 35]. Автор підкреслює двоїстість, амбівалентність відповідних образів у поета: «З одного боку, це “Мадонна Диких Піль”, Марія, яка має народити нового Месію, а з другого – Анти-Марія, “відьма сотниківна мертва й гарна, що чорним ядом серце напува”, воскресаючи ночами» [3, с. 35].

Особливо гостро означена проблематика звучить у творах Є. Маланюка міжвоєнного періоду, коли, сам відчуваючи великі труднощі, поет із болем спостерігав за тим, що відбувається на Батьківщині, і, як упродовж усього свого емігрантського життя, линув до неї думками. Варто згадати лише один із найвідоміших віршів поета про Україну, написаний у цей час: «Знаю – медом сонця, ой Ладю, / В твоїм древнім тілі весна. / О, моя степова Елладю, / Ти й тепер антично ясна <...> / ...А мені ти –

блакитним мітом / В золотім полудневім меду <...> / Ти, красо землі несказанна, / Нам немудрим – даремний дар!» [7, с. 72]. Однак водночас, а точніше – принаймні на рік-два раніше від процитованих тут рядків, Є. Маланюк виявляє у своїй поезії амбівалентний підхід до інтерпретації образу України, про що пише М. Ільницький. З одного боку – осяяна й божественна, з іншого – хвора, немічна, гріховна. Недарма уже в збірці «Стилет і стилос» (1925) автор друкує вірш, написаний у 1924 році, де поряд із соняшно-ярим оркестром, який «староруського золота повен», із могилами, що говорять, із козацькими вітрами, що співають, де «у літери тайн степовії» складаються зорі, «щоб племінним пророцтвом означить початок пори», з'являються контрастні образи: руйнівного смертельного вогню і божевільної Офелії.

У подальшій творчості вони набувають свого розвитку, особливо у збірці «Земна Мадонна» (1934), що великою мірою складалася з поезій кінця 20-х – початку 30-х р. р., які навіть передували тим, що були оприлюднені у «Стилеті і стилосі». І поволі проступає образ іншої Вітчизни – не лише зболеної, сплюндрованої, а й такої, яка віддається сама, виношує і ростить дітей яничар. Читаючи вірш за віршем, переконаємося в тому, що таке бачення – не випадкове у поета, він щоразу розвиває його, акцентує і в такий спосіб торкається найтрагічніших питань українського буття. Ю. Войчишин пише: «Тему “вічної рани” характеризують і негативні образи: “коханка, а не мати”, покритка – “так покриткою йдеш віками”, мати яничар, повія ханів і царів. <...> У віршах поет поглиблює цей негативний мотив образами Шекспірової божевільної Офелії, рабині, відьми (“а сходить ніч і – відьмою – вночі – лежиш, страшна...”). Антимарія – відбирає святість <...>» [1, с. 50]. Поет змальовує «історичну кризу сучасної йому України» [1, с. 50].

Найбільш приявно ця історична криза, брак спроможності здобуття державності відчувається у таких творах, як «Псальми степу», «За добою – доба. За ерою – ера», «Варязька балада», «Діва-Обида («Лежиш, розпусто, на розпутті...»)» та ін. І завважимо, спираючись на дослідження М. Ільницького, що Є. Маланюк не був самотнім у такій інтерпретації долі України, зокрема щодо теми роксоланства [3, с. 35–37]. Близькими до неї були змісли поезій В. Пачовського, Гео Шкурулія, Н. Лівницької-Холодної та ін. Більше того, роксоланство як специфічний прояв манкуртства стало предметом зображення пізніших письменників. Так,

свідомо чи несвідомо, її блискуче розкрив Р. Іванчук у романі «Яничари» («Мальви») в образі малої Соломії, яка, дитиною швидко сприйнявши мову, культуру, звичаї кримських народів, забула Батьківщину і своєю любов'ю до хана назавжди поховала надію матері повернутися в Україну. І вже зовсім суголосно до маланюківського зринає образ Діви Обиди в однойменній поезії І. Римарука – із його гріховністю і святістю водночас: «Вже перейшли чудеса і хрести, / нетрі і скали. / Люто гнучи задубілі хребти, / що там шукали? / Віщого слова? погібелі? чи / їдла для бидла?.. / Ще озирється, нитку рвучи, / Діва Обида: / може, душа, спопеліла дотла, / не озвіріє... / Чом же ти ймення Обиди взяла, / Діво Маріє?» [10, с. 4].

У час активної розробки тем яничарства, манкуртства, роксоланства Є. Маланюк – поет-воїн і поет-борець. Не можна не помітити особливої енергії і навіть пафосності цих поезій, а іноді й гіркого сарказму, жорстких емоційних оцінок. Однак митець мав на них право «через свою величезну любов до вітчизни. Вони породжувались любов'ю, розпачем і, головне, пристрасним бажанням сильної особистості послати своєму народу могутній вольовий імпульс з надією змінити його, а від того – і хід історії» [4, с. 82].

Означені питання були настільки важливими для Є. Маланюка, що, фактично, одночасно з поетичними шуканнями у цій царині автор звертався до них і у своїй публіцистично-есеїстичній прозі, знову й знову студіюючи явища яничарства, манкуртства, хоч частіше – без використання цих лексем, надаючи їм дещо іншої векторності, інших модифікацій. Ми б віднесли сюди такі праці, як «Нариси з історії нашої культури», які, за словами М. Неврлого, «охоплюють всі вузлові періоди української історії» [7, с. 31], «Творчість і національність», «Малоросійство», численні статті про М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Хвильового та ін. Доходимо думки, що означені тут модифікації пов'язані у Є. Маланюка із прискіпливим аналізом процесів українського державотворення і причин їх невдачі. У цьому переконують розвідки таких дослідників, як О. Гнатюк, Л. Донченко, Г. Клочек, Л. Куценко, М. Неврлий.

У «Нарисах з історії нашої культури» Є. Маланюк переконливо доводив глибинність української культури, завважуючи: якщо державні кордони історично змінні, то саме культура є величиною більш сталою і може забезпечити

збереження духовності, національної ідентичності [8, с. 67]. Однак цьому заважала апокаліптична криза, що обіймала «всі прояви духовного», набирала характеру «конечности й неминучости», про що автор писав у праці «Творчість і національність» [8, с. 21, 22]. А історична пам'ять, без якої неможливе збереження духовності, «була завжди нашим найслабшим місцем», як він стверджував у статті «13. 5. 33», присвяченій М. Хвильовому [8, с. 367].

Отже, відрив від національних джерел, забуття історичної пам'яті, духовна і фізична віддаленість від рідної землі, за Є. Маланюком, об'єктивно продукують явище манкуртства. Уникнути перетворення не вдається навіть геніям. А якщо вони й зберігають свою ідентичність, то розплачуються за неї всім своїм життям. Власне, про це йдеться у численних статтях Є. Маланюка про долю і творчість М. Гоголя, який, за твердженням дослідника, «був більше нашим національним мучеником, аніж «російським сатириком» [8, с. 129]. Де б не перебував геніальний письменник – у Москві, Петербурзі чи Римі, – він душею линує до рідної Василівки на Полтавщині, відчував свою нестерпну самотність. Є. Маланюк добре знав, про що писав: у його листі до

Є.-Ю. Пеленського читаємо: «Трудно жити й творити (цебто – квітнути!) в еміграційнім вазоні, коли часами тратиш просто мовну пам'ять» [9, с. 438].

Особливої гостроти одна з найскравіших маланюкових модифікацій манкуртства як перепони до створення інституту української держави набула свого вираження у праці «Малоросійство», де автор говорить про протистояння українства / малоросійства, ідентифікацію свого / чужого, про відчуття українцями своєї меншовартості і, на нашу думку, про усвідомлення власного комплексу малоросійства як початку прориву, шансу виходу з манкуртства: «Саме усвідомлення собі комплексу малоросійства – було б вже значним кроком вперед, так само, як поставлення діагнозу є початком лікування» [8, с. 242]. Однак підкреслимо, що, розглядаючи ці складні процеси, Є. Маланюк завжди акцентував їх історичний характер та історичну зумовленість. Тому, екстраполюючи маланюкове бачення різноманітних модифікацій манкуртства, зокрема малоросійства, на сучасну українську дійсність, варто зважати на «нові категорії “близького чужого”», яким «притаманні одночасно і метафоричність, і абстрактність» і, користуючись якими, впродовж останніх десятиріч «хотіли вилучити з національної

спільноти насамперед <...> нелояльних членів» [2, с. 138].

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Поезія і проза Є. Маланюка спонукають до думання, усвідомленого ставлення до проблем українства, зокрема до таких болючих, як яничарство, манкуртство. Відірваність людини від своїх коренів – навіть якщо вона вимушена – сприймається автором радше проявом внутрішньої слабкості, викликаній розірваністю буття, що поступово призводить до саморуйнування як окремо взятої особистості, так і нації в цілому. Тож в умовах сьогодення вивчення досвіду сприйняття і розуміння подібних явищ представниками української творчої інтелігенції різних епох в їх синхронічному та діахронічному зрізах видається надперспективним.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Войчишин Ю. «Поет абстрактів і контрастів» / Ю. Войчишин // Дивослово. – 2000. – №10. – С. 49–54.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с.
3. Ільницький М. М. Західноукраїнська і емігрантська поезія 20–30-х років / М. М. Ільницький. – К. : Товариство «Знання» України, 1992. – 48 с.
4. Ключек Г. Князь духа і мислі / Г. Ключек // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – №4. – С. 68–89.
5. Кононенко П. «Нація. Культура. Література». «Українська література. Творці і твори» / П. Кононенко // Українознавство. – 2012. – №2. – С. 6–20.
6. Кудрявцев М. Г. Історизм та міфотворчість: питання історії, теорії літератури та компаративістики : монографія / М. Г. Кудрявцев. – [2-ге вид., доп.]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. – 354 с.
7. Маланюк Є. Земна Мадонна. Вибране / Є. Маланюк. – Братіслава : Словацьке педагогічне видавництво, 1991. – 450 с.
8. Маланюк Є. Книга спостережень: Проза: в 2-х т. / Є. Маланюк. – Торонто, Онтаріо : «Гомін України», 1966. Том 2. – 1966. – 480 с.
9. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Є. Маланюк. – Львів : Світ, 2005. – 496 с.
10. Римарук І. Діва Обида. Видіння і відлуння / І. Римарук. – [2-ге вид., доп.]. – Львів : Кальварія, 2002. – 160 с.
11. Сюдюков І. Про яничарів і яничарство – без міфів та стереотипів [Електронний ресурс] / І. Сюдюков. – Режим доступу : <http://incognita.day.kyiv.ua/pro-yanichariv-i-yanicharstvo-bez-mifiv-ta-steretotipiv.html>.

REFERENCES

1. Vojchyshyn, Ju. (2000). «*Poet abstraktiv i kontrastiv*» [«A poet of abstracts and contrasts»]. Kyiv.
2. Ghnatjuk, O. (2005). *Proshchannia z imperiieiu: Ukrainski dyskusii pro identychnist* [Farewell to the Empire: Ukrainian Debates on Identity]. Kyiv.
3. Iljnyckyj, M. M. (1992). *Zakhidnoukrainska i emihrantska poezii 20–30-kh rokiv* [A West-Ukrainian and emigrant poetry of the 20-30's]. Kyiv.
4. Klochek, Gh. (1997). *Kniaz dukha i mysli* [A Prince of spirit and thought]. Kryvyi Rih.
5. Kononenko, P. (2012). «*Natsiia. Kultura. Literatura*». «*Ukrainska literatura. Tvortsi i tvory*» [«Nation. Culture. Literature». «Ukrainian literature. Creators and works»]. Kyiv.
6. Kudrjavcev, M. Gh. (2012). *Istoryzm ta mifotvorchist: pytannia istorii, teorii literatury ta komparatyvistyky : monohrafiia* [History and myth-making: the questions of History, the Theory of Literature and Comparative Studies : monograph]. Kryvyi Rih.
7. Malanjuk, Ye. (1991). *Zemna Madonna. Vybrane* [Earthy Madonna. Selected]. Bratislava.
8. Malanjuk, Ye. (1966). *Knyha sposterezhen. Proza* [The Book of Observation. Prose]. Toronto.
9. Malanjuk, Ye. (2005). *Povernennia: Poezii. Literaturoznavstvo. Publitsystyka. Shchodennyky. Lysty* [A Return: Poetry. Literary Studies. Publicism. Diaries. Letters]. Lviv.
10. Rymaruk, I. (2002). *Diva Obyda. Vydinnia i vidlunnia* [Diva Obyda. Visions and echoes]. Lviv.
11. Sjudjukov, I. (2015). *Pro yanychariv i yanycharstvo – bez mifiv ta stereotypiv* [About the janissary and janissarity – without the myths and stereotypes]. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/pro-yanychariv-i-yanycharstvo-bez-mifiv-ta-stereotypiv.html>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ЗЕМЛЯНСЬКА Аліна Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української і зарубіжної літератури Мелітопольського державного педагогічного університету.

Наукові інтереси: філософські аспекти української і зарубіжної літератури ХХ – поч. ХХІ ст., сакральні інтенції художньої літератури, сучасна масова література.

ЗОТОВА Валентина Георгіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української і зарубіжної літератури Мелітопольського державного педагогічного університету.

Наукові інтереси: українська література ХХ – ХХІ ст., межі і стани у сучасному українському та західноєвропейському романі: філософсько-художній, художньо-психологічний аспекти.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

ZEMLIANSKA Alina Viktorivna – Candidate of Philological Sciences, an Associate Professor of the Department of Ukrainian and Foreign Literature of Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: philosophical aspects of Ukrainian and foreign literature of XXth – early XXIst centuries, sacred intentions in fiction, modern mass literature.

ZOTOVA Valentina Heorhiivna – Candidate of Pedagogical Sciences, an Associate Professor of the Department of Ukrainian and Foreign Literature of Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: Ukrainian literature of XXth – XXIst centuries, borders and states in modern Ukrainian and Western European novel: philosophical and artistic, artistic and psychological aspects.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2019 р.